

Відтворення рис національної мовної особистості як ознака ідіостилю Анатолія Дімарова

В українській літературі другої половини ХХ ст. можна виділити групу письменників, орієнтованих на традиційні для вітчизняної літератури теми і добір та використання мовних засобів. До таких письменників належить і Анатолій Дімаров, письменник архетипно традиційний [15:59], який увійшов до української літератури насамперед як автор сільської прози, будь то великі романи «І будуть люди» та «Біль і гнів» чи оповідання, вміщені у збірці «Сільські історії». (Сільська тематика, як відомо, була традиційною для української літератури). На вірності А. Дімарова сільській тематиці неодноразово наголошували дослідники його доробку: «На кінець п'ятдесятих років, – пише Г. Штонь, – А. Дімаров остаточно визначив провідну тему своєї творчості на два принаймні десятиліття наперед. Нею стала тема українського села...» [14:14]. Звернення письменника до змалювання образу сільської людини є надзвичайно важливим, оскільки досить часто саме сільський мешканець є найвиразнішим представником нації, носієм рис ментальності, системи національних цінностей. «У міських умовах, де на особу відчутніше впливає загальнокультурне тло, частіша зміна місць проживання, роботи і навіть фаху, зберегти свою внутрішню неповторність незмірно важче» [14:100].

Попри схожість зі стилем близьких йому за духом і творчою манерою братів Тютюнників, Віктора Міняйла, Володимира Дрозда, Євгена Гуцала стиль Анатолія Дімарова має свої неповторні риси. «Феномен дімаровського стилю має дві виразні ознаки: глибоко народний психоколорит і пов'язану з ним оповідність вираження через слово і в слові» [8:286]. Творчість будь-якого митця слова має підґрунтям надбання загальнонаціональної мови, звідки письменник бере мовний матеріал для своїх творів, відповідним чином осмислюючи і використовуючи його. Добір цього матеріалу зумовлюється і його художньо-виражальними властивостями, і специфікою зображуваних реалій, баченням і художнім відтворенням письменником світу. Відбір мовних засобів, які дають письменникові можливість реалізувати свої творчі задуми, зумовлений самою специфікою індивідуального образного бачення світу і своєрідністю стильової домінанти. Про вияв авторської індивідуальності через мовні засоби го-

ворить В. Кухаренко: «Словесна матерія художнього твору є єдиною реальною даністю, з якої треба буде зробити висновок про світосприйняття автора, характер зображуваної ним дійсності, адекватності і типовості зображення» [7:5]. «Авторський добір мовних засобів, – уважає Н. Сологуб, – їх селекція і творчий розвиток шляхом «видобування смислів», «прирощень» обумовлюється константами світобачення письменника» [12:1]. Автор не просто відбирає потрібні мовні засоби, а й проводить цілеспрямовану роботу щодо їх організації та органічного введення до тканини художнього твору.

Дослідник мови письменника розв'язує низку завдань, які, на думку Ю. Караулова, можна сформулювати так:

1) створення словника мови письменника, де можуть бути вказані відхилення в семантиці і особливості вживання ряду слів порівняно із загальнолітературним стандартом;

2) аналіз лексико-стилістичних засобів, використаних автором для передачі і розкриття низки важливих загальнолюдських тем, деяких універсальних ідей і конкретних людських характерів;

3) аналіз лексичних і граматичних засобів у текстах з погляду їх адекватності художнім завданням автора [9:85–86]. «Відбір мовних засобів, їхня внутрішня організація, – пише М. Храпченко, – мають на меті відтворити **характерне** [виділення наше – Ю.К.], свіже, несподіване...» [13:133]. Екстраполюючи сказане та творчість А. Дімарова, можна назвати типовими ознаками його ідіостилю прагнення до реалістичного відтворення в своїх героях характерних рис українського національного типу і виявлення їх через мову, як авторську, так і мову персонажів: «...зміст і манера його письма зумовлені манерою схожих з його героями людей жити доцільно й просто» [14:88].

Проблеми українського національного характеру були предметом дослідження у відповідних аспектах філософів, літературознавців, мовознавців, [1, 2, 4, 5, 6, 10, 11]. У спеціальних працях, присвячених означеним проблемам, з'ясовується суть понять ментальність, національний характер, аналізуються конкретні риси українського національного характеру. Так, В. Васильєв зазначає, що вже в програмі Кирило-Мефодіївського товариства, яка отримала назву «Книга буття українського народу»,

наголошувалося на тому, що для менталітету українського народу характерними є жадоба до волі, до рівності всіх людей, християнська мораль [2:51]. В. Гонський тезисно перелічує риси національного характеру і національної психології українців, виділяючи «вічне правдошукання, гостинність, пісennість, працьовитість, ніжність, глибокий ліризм» [4:55]. Ці ж риси української ментальності вважають диференціюючими й інші дослідники [5, 10].

Чи не найважливішим репрезентантом національного характеру є мова, оскільки в ній фіксується, оцінюється і передається інформація про народ. «Отже, мова є дзеркалом національної ментальності», – пише Н. Ботвина [1:13]. Ця ж авторка називає окремі мовні засоби, які є виявом певних рис української національно-мовної особистості: «...доброзичливість, шанобливе ставлення до співбесідників і почуття власної гідності виявляються в тому, що в центрі багатьох висловів українського етикету є слова з коренем *добр-*, *здоров-*, *ласк-*; «молекулами доброти й ніжності» називають своєрідні пестливі форми звертань; характерну пошанну множину (мама просили), кличну форму (сестро)» [1:105]. Таким чином, риси українського національно-мовного характеру фіксуються в мові на різних її рівнях – лексико-фразеологічному, словотвірному та граматичному.

Диференціюючою ознакою української ментальності, на що вказують практично всі дослідники, є кордоцентризм. На лексико-фразеологічному рівні це репрезентовано високою частотністю вживання слів *серце*, *душа*, а також фразеологічних одиниць (ФО) з цими компонентами: «*Може, [...] і видала б Риту заміж, а Діму женила б, і діждалася б онуків, і була б усіма ними щасливою, бо серце жіноче тільки дітьми й живе...*» [17:165]; «*Петрусь – весь у матір. Такий же сіроокий, ласкавий і тихий.. І добрий серцем*» [17:330]; «*...і ті сльози були Ількові – ніж гострий у серце*» [17:18]; «*Двір віяв такою безнадійною пустою, що в мене аж стислося серце...*» [17:19]; «*Посміялися, пожартували – відлягло трохи від серця*» [17:332]; «*Тобі усе смішно... А в мене душа не на місці...*» [17:351].

Український національний характер позначено, м'яким гумором, іронією, часто самоіронією. Цікавим прийомом створення гумористичного забарвлення, використаним у прозі А. Дімарова, є контраст між змістом висловлювання і зображуваною реальністю чи подією. Так, автор говорить про персонаж як про людину не ледачу, однак ця його риса його виявляється ... у заведенні дітей: «*Усі троє [поліцаїв] були місцеві, з Рогозівки: тут народилися й вирости, а один із них, найстаріший, тут же*

й одружився, жінку взяв з рогозівських дівчат і встиг за два роки нажити двійко дітей, бо чоловік був не ледачий і не давав своїй жінці залежуватись» [17:15]. Цим же прийомом А. Дімаров послуговується, вводячи ФО *очі прогледіти* у мовлення героя, який іронічно ставиться до полювання, яким захоплюється особа, від імені котрої ведеться оповідь у «Сільських оповіданнях»: «*...спав до тієї пори, поки над головою лунав насмішуватий голос діда Ілька:*

– Просинайтеся, бо качки вже й очі за вами прогледіли!» [17:9]. Фразеологізм стає засобом створення комічного: качки начебто скучають (*очі прогледіли*) за мисливцем, який має на них полювати.

Лагідність, сердечність як риси українського національного характеру репрезентовано в мові через значну кількість слів-демінутивів: «*І що твій татусь – не багатий священик, а бідненький попик, своєрідний люмпен серед духівництва Росії; що він не мав змоги віддати тебе до гімназії; що платтячко, яке ти так обачливо носиш, – казенне...*» [16:4]; «*Курява пливе з-під їхніх [циганчат] ніг, просіюється на сонці, як на золотому решеті, осідає на кучеряві голівки, замурзані личка*» [16:7]; «*Баба Химка жила під самісіньким лісом, на краю Рогозівки, недалеко від колишнього Уляниного двору*» [17:52]; «*– Гарна квасолька, ге?, – перехопила мій погляд стара...*» [17:54]; «*– Кавунці цього року такі ж уже ладні! Та в мене завжди все родить. За що б не взялася. Я ізмалечку така*» [17:55]. Частина таких слів, незважаючи на спільнослов'янські корені, є власне українськими, безеквівалентними з погляду їх перекладу іншими, навіть близькоспорідненими мовами: «*– То чим же вас пригостити? – вже бідкалась жіночка*» [17:11]; «*Жіночка русява, з обличчя привітна, видно, що не зла*» [17:329–330]. Подібні лексичні одиниці є своєрідними вербалізованими згустками українського національного характеру.

Показово, що слова зі зменшено-пестливими суфіксами вводяться не лише до жіночих, а й до чоловічих мовних партій: «*Нещасна ж моя годинонько!*» – бідкається до себе Оксен» [16:211]; «*– Заглянув, вони [діти] обойко там*» [17:177]. (Не випадково Н. Зборовська писала про жіночий характер української ментальності [6]).

Важливою рисою українського національно-мовного характеру є, як зазначалося вище, зафіксоване в мові у формі пошанної множини шанобливе ставлення до старших, зокрема до батьків: «*Чи не доїти тато зібралися?*» – подумав Микола, і в ніс йому так і шибонув теплий дух молока» [16:250]; «*Тато – покійник – потім цілісінький місяць ті віжки шукали, на*

сусіда *грішили*» [17:15]; «*Чи ви, мамо, вдома переспали, що так рано схопилися?*» [17:366].

Для передачі жалю чи співчуття характерним є вживання середнього роду замість чоловічого чи жіночого: «*А Пилипа було й жалко. Молоде ж, дурне, та й, кажуть, він не вбивав Миколу*» [17:38].

Орієнтуючись на живе мовлення, автор демонструє зразки народного образного світосприйняття, яке ґрунтується на буденних, звичних для носіїв мови реаліях життя. Це виявляється і в стійких народних порівняннях, і в ФО, які виконують функцію образної характеристики: «*Як розгнівається, бувало, на невістку, підкличе онука та й навчає:*

– *У тебе, Пилипку, мати як ступа дурна. Явдошкою народилася, Явдошкою і помере*» [17:349]; «*...Юхимович за словом у кишеню не ліз, та й у Гундосика язик як бритва*» [17:356]; «*Полювати дід не любив, нашого брата мисливця вважав за людей, яким не ви-стачає десятої клепки*» [17:7]; «*– Оце пішли обоє на роботу, а я горшки потовкла, ще й піч водою залила: хай тепер дідько їм варить, а не рідна мати.ї. – А онуки?.. Голодні ходитимуть? – Онуки із того ж засолу, що й батько та мати*» [17:349].

Вірний життєвій правді, письменник іноді вводить до тексту вульгарну позанормативну лексику, позначаючи її початковими літерами з трьома крапками: «*Ніс його синів на очах.*

– *П'ятак би до носа притулити, – сказала врешиті вона [Ольга].*

– *До с... собі притули! – визвірювся Федько*» [16:472].

Разом із цим використовуються і стійкі словосполучки евфемістичного характеру, що позначають дії, на пряме називання яких нормами народного етикету було накладено табу: «*Постояв [дядько], позіхнув, почухмарився по-під пахвами, сховався до вітру в сніг, потрусив матнею*» [16:284]; «*Вона [Уляна] вже знала, що Гордій, коли вип'є, вночі часто виходить до вітру...*» [17:32].

Характерною рисою ідіостилю А. Дімарова, особливо помітною в «Сільських історіях», є злиття національно-мовної особистості автора і зображуваного ним персонажа. При цьому авторська мова зливається з прямою чи невластивою, зберігаючи при цьому всі характеристики мовлення персонажа: «*Сиділи в хаті: дід Ілько не пішов би під грушу нізащо, то тільки останнє ледащо валяється серед білого дня в холодку, та ще приїжджі, отакі, приміром як я... ну, вамі бог велів, на відпочинку ж, то чому бі не полежати, щоб сальце зав'язалося...*» [17:13]; «*Я вже знав, що її [Уляни] чоловік, отой Микола Телюк, помер у тридцять четвертому – згорів від сухот, дід Ілько й розповів, як він застудився на риболовлі: поліз зопалу за волочком, що впустив був із човна. А вода ж була як та крига, то він поки вивудив той волочок, геть посинів, а скільки чоловікові треба, щоб учепилась біда! От його за місяць і спалило*» [17:16].

Таким чином, насиченість творів Анатолія Дімарова елементами, що є маніфестантами національної мовної особистості, свідчить про свідому орієнтацію автора на естетику народного мовлення і відтворення її в своїй прозі.

Література

1. Ботвина Н.В. Міжнародні культурні традиції: мова та етика ділової комунікації. – К., 2002.
2. Васильєв В. Деякі роздуми з приводу терміну «менталітет» // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 50–53. 3. Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. – М., 1961. 4. Гонський В. Український патріотизм і формування менталітету нації // Розбудова держави. – 1993. – № 11. – С. 54–56. 5. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70. 6. Зборовська Н. Фемінний характер української ментальності (За допомогою літературного дзеркала) // Сучасність. – 2001. – № 7–8. – С. 146–150. 7. Индивидуально-художественный стиль и его исследование / Кухаренко В.А., Горшкова К.А., Емельянова Л.А. и др. – К.-Одесса, 1980. 8. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 2: Друга

половина ХХ ст. / За ред. В.Г. Дончика. – К., 1995. 9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. 10. Касьян В. Про деякі риси українського характеру // Розбудова держави. – 1996. – № 6. – С. 16–22. 11. Лаврик О.В. Проблема національного характеру у творчості Гната Хоткевича: Дис ... канд. філолог. наук: 10.01.01. – Харків, 2004. 12. Сологуб Н.М. Індивідуальний стиль Олеса Гончара (мовний аспект): Автореф. дис...д-ра філол. наук: 10. 02. 02. – К., 1993. 13. Храпченко М.Б. Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури. – К., 1976. 14. Штонь Г.М. Анатолій Дімаров: Літературний портрет. – К., 1987. 15. Штонь Г. Великий оповідач (До 80-річчя від дня народження Анатолія Дімарова) // Дивослово. – 2002. – С. 58–61. 16. Дімаров А.А. І будуть люди: Роман. – К., 1977. 17. Дімаров А.А. Сільські історії. – К., 1987.

АННОТАЦІЯ

В статті аналізується фразеологія произведених Анатолія Дімарова як проявлення орієнтації автора на живу народну мову і відображення його прагнення відтворити риси української національно-язикової особистості.

SUMMARY

The article approaches A. Dymarov's phraseology as an example of his focus at the live people's vernacular and the reflection of his aspiration to reveal characteristic features of the Ukrainian national linguistic personality.